

іого чоловіка“, тої сторони плоти, яка звернена до духа, і тої сторони духа, яка звернена до плоти,— таємничої області, де довершується боротьба поміж звіром і Богом в чоловіці⁴: сеж прецінь єсть боротьба і трагедія усього його власного життя, він же сам передовсім чоловік душевний—ані язичник ані християнин до кінця, а вічно воскресаючий, змінчливий і не могучий воскреснути та звернутися до християнства, напів язичник, напів християнин^{... 1)}.

В тому був початок трагедії Толстого, з того тільки щшло те трагічне роздвоєння, і від того залежав весь напрям і характер його творчості: творчості не широї по своїому виразу і безсильної там, де вона свідомо несла задачу, обов'язок² та накинені їй зовнішні постулати думки художника. Але ми дійсно мусимо запитати себе, як питає і Мережковський: Чи якраз в тій вічній боротьбі і болю, в тій безнадійності, в тому невдовolenю з словою тільки художника, в тому небувалому самоумертвленню, самовбивстві генія, не міститься правдиво трагічна величність та слава Льва Толстого? — Чи не хотів він дійти тою остилькою труднішою та тернистою дорогою до того самого, до чого не хотів дійти відразу, без зусиль та трудності, ясновидінem художника тільки,— до визволення себе власне?! Чи не була се для його одиночка дорога до цілі, дорога заперечення себе; і чи не був той світ, який він собі хотів створити, одиночним, пригожим для реалізації творчих задумів?

У всяком разі пошануємо його волю!

НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ.

Горе-радість Івана Михайловича!

I.

В 6-ій годині вечора на третій день різдвяних свят помічник ліlopроізводителя П....ської духовної консисторії Іван Михайлович Рибчинський почув сильне грюкання в двері (дзвінок був попсований) свого помешкання.

„Певно гість“, у голос подумав Іван Михайлович виходячи до передпокою тимчасом, як жінка його, що спочивала по обіді, схопила ся й вийшла до юдельні.

— Хто там? — у відповідь на грюкання запитав Іван Михайлович. Він нікого не впускав, не запитавши.

¹⁾ Д. С. Мережковський: „Жизнь и творчество Л. Толстого и Достоевского“ С.-Петербургъ, 1903. Томъ I, ст. 200.

— З консисторії,— прогуділо за дверима.

„А бодай його... може кличутъ чого-небудъ“, подумав Іван Михайлович відчиняючи двері.

Курір увійшов і подав йому пакета.

Хутко роздер Іван Михайлович його й приладив окуляри.

„Ділопроізводитель III столу П...ської духовної консисторії Онисидор Никифорович Піддубний помер сього 28 грудня о 9 год. ранку. Панихида сьогодня ввечері і 29 ранком.“...

Читав і очам не вірив.

— Помер... Се правда?

— Помер,— луною відгукнув ся курір.

— Чуєш, Паню,— звернув ся до жінки Іван Михайлович.— Піддубний вмер. Людина молода... І як раптово.

— Да-а... простягнув курір,— молодий...

— Ну, добре, добре. Ви можете іти,— сказав до нього Іван Михайлович.

І замкнувши щільно за куріром двері, Іван Михайлович пішов до юдельні.

„Помер від розрива серця, в 9 год. ранку. Винос до церкви 29-го в восьмій годині“... Читав далі хвилюючи ся Іван Михайлович Панкратія Осиповна пильно слухала, прикладивши руку до серця.

-- Боже мій, Боже мій,— перервала вона по читанню тишу.— Як несподівано! Молодий, ще саме б жити.

— Та кволий він, правду кажучи, хоровитий... Ось тобі й жите людини. Нетрівка річ. Ну, що-ж! ‘нехай царствує...

— Й чого б се? — не розуміла Панкратія Осиповна; може поїв добре та випив...

— Ні, се на серце не впливає; певно потрівожив ся та й край.

— Може в карти програв ся? Живе сам, без жінки...

— Жінка вмерла. А дочка є маленька...

— Певно програв ся...

— Та ще й грішми його на святах обійшли.

Іван Михайлович поклав листа й поспішив до другої кімнати, де весело дзвеніли дитячі голоси. Там жила його дочка з дітьми і він саме любував ся ялинкою, щосяла вогниками, коли те грюкання в двері відрівало його від ялинки. Він поспішив туди, до життя, до сміху, геть від сеї сумної звістки, що каже про смерть, про кладовище. Неспокійно стало в його на душі.

Ялинка сяла вогнями, якісь нові свічечки вибухали вогневими стрілками, викликаючи в дітей сміх та крики захоплення.

Так само тут все було, як і перед хвилею: і ся ялинка з

бліскучими кульками й вогниками, і діти веселі, здорові, гарні діти, і навіть киця так само безжурно в граціозній позі на канапі спала простягнувши лапки і обхопивши ними свою мордочку. А на душі Івана Михайловича щось змінилося. Немає святочного настрою, немає широї втіхи від гри з внуками.

Глянув він на синьо-зеленавий дзвіночок, що хилитався на деревці бліскучий та гарний... і наче не дзвіночок він бачить, а обличе свого начальника, померлого ділопроізводителя. Худе, виснажене, з зеленими смугами під очима. Просидів він з ним вісім років в одній хаті. Що-дня бачив його зігнуту спину, його гострий профіль. Може тому й серце жаль стискає. Швидко треба на панаходу. І в очах у Івана Михайловича закрутилося. Пху, яка неприємна річ отся панахода. Та й смерть...

„Так, так, а хто-ж буде на його, Піддубного місці“, промайнуло в голові Івана Михайловича в той час, як очі його розглядали синьо-зеленавий дзвіночок. „Що-ж, вмер він, йому байдуже а ми живемо...“

„Мертвий в гробѣ мирно спи,
Жизнью пользуйся живущій“.

промайнула йому в голові фраза поета і немов би виправдувала його перед самим собою. „Хто-ж то буде?“ С багато охочих... але... найсправедливіше було-б мене,— швиденько промайнула думка й налякана сковалася, а дзвіночок замаячив перед очима немов зеленаво-бліде обличе померлого начальника.

— От бідний чоловік,— звернувся до дочки Іван Михайлович і в кількох словах оповів їй новину.— Нещасливий.

Посидівши трохи з дітьми, Іван Михайлович підвівся й вийшов до їdalyni. Взяв папер, де написано було про смерть, та ще раз уважно перечитав.

„Так, так — в осьмій годині на панаходу, — саме проти ночи!“

— Паню, спиш, — звернувся І. М. до жінки, що в другій хаті лежала.

— Де там? Думаю. Перехвилювала вся: був чоловік і нема його.

— Ну, що-ж — заспокоюючим тоном вговорював її Іван Михайлович, — се часто трапляється, треба звикати. Хоч, правда, і мені чогось не по собі: вісім літ бачив його спину перед собою, вісім літ сидів він перед моїми очима... як вимальований... Хто то тепер буде?

— Як хто? Та певно ти сам, — підвівшися оживлено вимовила Панкратія Осиповна.

— Е, що там... хто його зна, — знехотя зауважив Іван Михайлович, затримуючи в собі те, що пересовувалось поволі в його думках. — Швидко вже йду на панаходу.

За пів години Іван Михайлович, весь у чорнім, урочисто - суворий, виходив з хати.

ІІ.

Увійшов він в простору кімнату - витальню, де звичайно приймають гостей і де тепер господар витав усіх, лежачи на столі, серед хати, накритий білим, лячно - нерухомий.

І страшно робилося, входячи до цієї кімнати: хотілося як звичайно привитати ся з господарем, а він такий байдужий до усього лежав і передмогильний холод оточав його.

Мовчки товпилися коло стінки, чекаючи священника. Кільканадцять чоловіка зібралося: може 12 — 14.

Іван Михайлович привитався з колегами; було їх пятеро; вищого начальства не було. Як би вмерлий був „превосходительством“...

Відчинилися двері з сусідньої хати; ввійшла мати небіжчика. Мовчки, не дивлячись ні на кого, підійшла вона до столу, стала біля голови сина. Дивила ся на нього. Немов статуя розпуки й горя стояла так не зводачи очей з нього, доки не прийшов священик. Потихеньку, лагідно відвів він її від столу шепчуши: молітися ся, молітися й почав відправу.

Один по другому присувались присутні, блищащи вогниками свічок. Іван Михайлович випростався й зазирнув в лицез мертвому. Темно - жовте, почерніле — воно було страшне; смуги по підочима дуже визначились, риси загострились. Поглянув Іван Михайлович на колег, поволі неломітно переводячи погляд з одного на другого; здавалося йому, що всі вони також мали темні обличя й загострені носи.

„Пху!“ — се мені в очах крутить ся чад від свічок й кадила... І став пильно хреститися, прислухаючись до співу.

„Ідеже нѣсть болѣзнь, ни печаль, ни воздыханіе, но жи-и-и знь безконе-е-чная“ — виводив тонкий тенор священика, зливаючи з густим басом паламаря, обіцяючи всім змученим житем земним блага царства небесного.

„Надгробное рыданіе“...

Сильними низькими згуками розлягалося по хаті і у Івана Михайловича на очах слізози. Чомусь завжди, коли співають саме ці слова, у нього на очах з'являються слізози. Він швиденько втер носа, та при тім і слізози й озирнувся. Мати вмерлого лежала головою на підлозі, застигла в мовчазнім риданні.

Знов далі читав щось священик, не вслухав ся він в слова. Йому стиснуло серце — нервовий був. І не переносив важких вражень.

Ряптом разляг ся плач дитячий десь з бругої хати, і у слід за ним почув ся тихенький спів: баю - баюшки баю... а-а-а-а-а...

Скінчила ся панахида. Старушка - мати підвела ся і знов стала в головах у сина, дивлячись нерухомо на нього. Ніхто не підходив стиснути їй руку, слово потіхи сказати. Мовчазне, грізне горе матери охопило всіх, взявши гору над умовною зверхньою ввічливістю.

Священик вийшов мовчки і за ним паламар. Іван Михайлович за колегами попростиував до передпокою.

— То значить покійник лишив малу дитину? — запитав він в передпокії одного з своїх колег.

— Авжеж... малу дитину, дівчинку, — луною відгукнув ся той.

— Бідна... і матери, здається, нема?

— Нема, вмерла...

— Ох, горе наше, горькое...

— Завтра в десятій виносять? — зашепотів хтось, незнайомий Іванови Михайловичу.

— В десятій, — машинально відповів він.

І вийшов.

Аж тепер дихнув повними грудями; чисте, морозне повітре освіжило його.

Вечір кінчав ся. Починала ся ніч. Було коло десятої. Місяць вже високо підбив ся і рівномірно кидав проміні на землю. Було добре видно. На свіжім чистім снігу, що упав тільки вчорашньої ночі, рельєфно вирисовувались тіни. Оледенілі гильки дерев, що були прозорі, мов кришталь, вкрились пухкими сніжинками. Морозно, а тихо. Тому мов би й не холодно.

„Ну й нічка“,—не подумав, а відчув Іван Михайлович почуваючи бадьорість у всім тілі і ту здорову енергію, що збуджує мороз примушуючи кров швидче лiti ся по жилам.

„І він уже ніколи не любуватиметься такою нічкою“... Без його волі, несвідомо образ мерця виплив в його уяві.

„Його юстимуть черви, над ним буде вічна темна ніч. Яка погана штука смерть!“

І пішов швидче відганяючи від себе гнінучі думки.

Дома Іван Михайлович не поаповідав багато, сказав, що він втомув ся, що все було як звичайно, і пішов перед сном подивитися ся на внуків.

Вони спали роскішним здоровим сном маленьких человічків, що не знають ні горя, ні турбот. Перехрестивши довго дивився на їх щочки червоні, пухкі рученята. І раптам почув ся йому не-наче плач дитячий, десь здалеку, а потім „баю, баюшки, баю“. Що се зо мною? Нерви розходилися, чи що? Бідна дівчинка.

І. М. пішов спати.

III.

Заснув І. М. швидко й міцно. Дуже солодко спав спочиваючи від денних вражінь.

Аж під ранок йому приснлив ся сон, потім ще один. Сидить він в своїй канцелярії на своїм звичайнім місці і пише. Ділопро-ізводитель теж працює. Коли ось повернув ся до його і замість обличча в його зелено-жовтий дзвінок; і не говорить він, а дзвонить: дз-дз-да-дзень-дзень... і крутить ся й вимахує руками.

— Що хочете Онисифоре Никифоровичу, — наче запитує Іван Михайлович, але слова вилітають неясними згуками.

— Дз-дз-тз-дзінь... дз-дз... де мое лице? дз-дз і впав, а зеленаво жовтий дзвіночок розбив ся на безліч маленьких скляніх искорок, частина яких розсипалась під ноги Івану Михайловичу; він мусів стати ногою на них, вони тріщали в нього під ногами.

Прокинув ся.

„Пху, яка дурниця приверзеть ся“ — пробурмотів Іван Михайлович перевертаючись на другий бік; — хоч би вже добре поспати.

Перехрестив ся, перехрестив і подушку та швидко знов заснув.

Не добре йому спить ся; щось груди стискає, важко дихати; погано так йому — і ось він вмер.

Умер і лежить на столі; прибраний, чистий, холодний. І наче вже байдуже йому все. Возволив ся від сього важкого ярма, що звуть житем. Можна спочити від безконечної канцелярщини. Поважно й спокійно лежить Іван Михайлович. Навіть немов би й задоволено „А що? вже не дошкулить мені сей дивогляд жите, ні, руки короткі... А ви усі, потанцюйте ще, покрутіть ся. Сходяться товариші, начальник іде „ось всі ви, всі покрутіть ся ще, а я вже маю спокій“, лежить собі він. Аж прийшов час накрити його покришкою; тоді закричав на весь голос і прокинув ся.

І що воно за дурниця така! — протираючи очі бурмотів сам до себе Іван Михайлович.

— Що тобі? — запитала жінка, що від крику й собі прокинула ся.

— Та снить ся таке... Ех, краще вже не спати, Тай на світ благословляєть ся...

Крізь занавіски блистало бліде світло зимового ранку.

Встав Іван Михайлович, умив ся й почав ходити по їdalньї.

„Швидко й на похорон, рано призначено“ — подумав він „Та ще маю час“. Пішов Іван Михайлович одягати ся й молити ся Богу.

IV.

Урочисто теліпали ся білі сріблясті китиці на труні перед очима Івана Михайловича. І не міг він відвести очей від них. Йшов без думки і не помічав нічого.

А китиці все миготіли. І за тими китицями була труна, людини вже не було. І відчув Іван Михайлович, що вже й направду нема тої людини, яку він знатав... є тільки тіло, яке треба з певною церемонією віддати землі.

„Земля еси і в землю отидеші“...

„В землю“... здрігнув ся.

„В землю“.

Сяло сонце. Засліплюючо сяло. Сніжинки іскрили ся. Чистий, і свіжо випавший сніг хрустів під ногами. Весело було на улиці, і похоронна процесія вносила дістгармонію.

Людей небагато йшло за труною. Кілька товаришів по службі, кілька просто знайомих.

Кладовище було далеко. Довго — довго йшли. Йшли полем, вкритим снігом, блискучим та веселим.

„Az есмъ хлѣбъ животный“: почав читати діякон і всі зупинились, „грядый по мнѣ не имать взалкати ся и вѣруяй в мя не имать вжаждати ся никогдаже. Но рѣх вам, яко и видѣсте мя, і не вѣруете. Все, еже дает мнѣ Отец, ко мнѣ пріидет: і грядущаго ко мнѣ не изжену вон: яко снідох с небес не да творю волю мою, но волю пославшаго мя Отца, да все, еже даде ми, не погублю от него, но воскрешу е в послѣдній день...“

„Воскрешу е в послѣдній день“, — повторив Іван Михайлович. „Значить, так все се просто, звичайно. Людина вмерла, ховзують її, потім воскресн...“

„Але-ж все-таки в землю класти! В землю... Як же се буде?“ І цікавим здало ся йому, як людину в землю кластиуть. Кілька разів бачив він се, а цікаво. Наче не вірить ся, що се можливо.

Перед брамою цвинтаря стали. Взяли труну й понесли.

„Вже значить і кінець,— подумав Іван Михайлович. І пригадали ся йому останні слова, що прочитав діякон, „но воскрешу е в послѣдній день“.

„То колись буде... А тепер його в яму...“

Яма чекала. Чорніла серед прекрасної свіжої пелени снігу, щоб прийняти в свої нетри те від людини, чому вже немає місця на землі, живій, соняшній, і що приймається землею сирою, темною.

Кидали грудки розрітої землі в яму. Стукотіли вони падаючи на труну. Засипали.

І знов відчуло ся, що се таке звичайне, буденне, природне. „Земля еси і в землю отидаші“.

Говорили товариші над могилою. Вихвалювали небіжчика. Все як слід і розійшлися.

Лишила ся мати. Стара й немічна їхала за труною. Тепер клякнула й припала до могили.

Плоть від плоті її і кров від її крові. Таємничий звязок не знає перешкод; не розірве його й земля, труна. В землі частина її — матери. Як могла вона вмерти, ся частина, коли вона, мати, жива!

Розійшлися всі. Були коло брами. Оглянув ся Іван Михайлович. На залитім сонцем безмежнім просторі снігу мати над могилою; в темній, тісній могилі — її син. І душа її з ним.

V.

Сього дня Іван Михайлович вернув ся додому пізніше, ніж звичайно.

Тоді в день похорону, втомлений був; прийшов до дому, ліг, лежав і спав. Не мучили його сни; не було жалю тяжкого. Вмерла людина та й край.

Ходив що-дня на службу. Там ще трохи згадували небіжчика, а потім і забули.

Вже трохи обвикнув ся Іван Михайлович, що перед його очима немає знайомої спини.

До того жите йшло свою чургою й канцелярські діла повинні були піти нормальнюю ходою. Треба було нового ділопроізводителя і питання „хто буде“ цікавило дуже всіх.

Цікавило воно й Івана Михайловича.

— Ох-хо-xo,— позіхав він що-дня дома перед жінкою.— І кого-ж того Бог даст?

А якась така невиразна надія, туманне бажання тіснили ся йому в куточку серця.

І ось тепер, сього дня, коли Іван Михайлович вернув ся з служби, щось нове було в його обличі.

Загадкове було воно і урочисте. Немов світило ся і радість дивила ся з кожної зморшки. Але він мовчав.

Пообідав. Побачив ся з внуками. Та вже більше не міг мовчати.

— Паню,— гукнув він,— де ти, в спальні?

— Тут, тут, обізвала ся сонним голосом жінка.

— Паню, мене назначили ділопроізводителем.

Вона скопила ся й сіла на ліжку.

— Я ж казала тобі, казала, памятаеш? Слава Тобі, Господи!

Нарешті! Ну, здоровлю-ж тебе, здоровлю.

І вони поцілувались.

— Треба буде кватирю змінити. Дітям де-що купити. Та й усім прибрати ся. Я ж знала, що так буде. І як добре, що саме тепер. Так бідуємо вже...

Ввечері урочисто святкували родинну радість. Всі були в мирнім й лагіднім настрої. Вкладали ся пляни, перечислювали ся речі, що їх треба було купити.

Пізно лягав спати Іван Михайлович. Коли вже всі спали, пішов він, як звичайно, подивити ся на внуків і поцілувати їх.

„Вже порадую вас, голубчики мої, гостинцями, почекайте трохи“.

І ось по якійсь дивній асоціяції він немов почув плач дитини, той, що в кватирі померлого ділопроізводителя було чутно і зараз-же спів: баю-баюшки-баю... І щось невідоме, прикре, вщемило за серце.

„Пху, приверзеть ся щось. Спіть, мої янголятка“. Перехрестив дітей і пішов спати.

На столі його, серед паперів, що приніс додому (І. М. частенько брав роботу додому), лежала „книга приказів“, розгорнена на останній записаній сторінці; там стояло:

„Статя 1819. Исключается изъ списка лицъ, служащихъ въ П...ській духовній консісторії, дѣлопроизводитель Онисифоръ Никифоровичъ Пілдубний“.

Статья 1820: Назначается дѣлопроизводителемъ П...ській дух. кон. Іван Михайлович Рибчинський.

